

*Р. Р. Лоза,
заступник директора, Тернопільський регіональний центр перепідготовки
і підвищення кваліфікації працівників органів державної влади*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто моделі європейських систем адміністративно-територіального управління, які слугують зразком проектування у сфері місцевого самоврядування в Україні.

The model of the European system of administrative-territorial administration, serving sample design in local government in Ukraine.

Ключові слова: державне управління, адміністративно-територіальний устрій, соціокультурний досвід, місцеві органи влади, демократичне управління, адміністративно-територіальна структура.

Key words: the government, the administrative-territorial device, sociocultural experience, democratic management, administrative-territorial structure, local public authorities.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасна українська система державного управління функціонує в умовах глобальних соціально-економічних змін, що створює достатні мотиваційні підстави для напруженої методологічної та науково-теоретичної рефлексії стану проблемності сутнісних трансформаційних змін процесу суспільного розвитку держави як форми впорядкування та механізму інтегрування соціокультури громадян. Розгорнута дія цього механізму — власне система державного управління, прямуючи вглиб суспільного цілого, постає як державна регіональна політика, основою якої є певна модель адміністративно-територіального устрою країни. У площині, що безпосереднього стосується життя громадян, локальних спільнот, територіальних громад система державного управління, враховуючи їх суб'єктну природу, видозмінюється у формат місцевого самоврядування. Науковим віддзеркаленням складноструктурованої природи соціального — суспільного — державного є складність проблемної організації самого наукового знання державного управління, адміністративно-територіального устрою, місцевого самоврядування. У цьому масиві особливого значення набуває компаративістика — спосіб методологічно-теоретичного раціоналізування унікальних соціокультурних масивів досвіду організації, управління, адміністрування, формування інститутів публічної влади різних країн. Значення такого знання для українського модернізаційного проекту є важливим, адже

дозволяє здійснювати раціональне занурення у соціо-практику інших державно-суспільних утворень задля сутнісного та змістового її опанування та адекватної трансформації у суверенний простір власної держави. У такий спосіб ми одержуємо реальний розв'язок завдання підвищення теоретичної та практичної валідності як буденної практики державного управління, так і її цілераціонального трансформування як масштабного, історично-необхідного, цивілізаційно-адекватного реформування.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Наслідки реформування адміністративно-територіального устрою у 30-х роках ХХ ст. створили основу для розвитку сучасної системи адміністративно-територіального устрою України, який було дещо змінено в післявоєнний період. Дослідження вітчизняних вчених, таких як Б.Л. Борисов, М.І. Долішний, О.І. Лєпшошкін, О.М. Невєлев, Р.С. Павловський, А.П. Павлюк, С.І. Пірожекков, В.А. Поповкін, В.Г. Яцуба та ін., доводять те, що відповідно до територіального устрою створюється, налагоджується та функціонує система органів державної влади та місцевого самоврядування. Саме тому вироблення власної (вітчизняної) моделі державного управління, місцевого самоврядування, регіональної політики на концептуальних засадах європейської практики правотворення та системного реформування усіх

сфер суспільного, державного, регіонального та місцевого соціобуття є умовою успішного розв'язання подібних завдань державного будівництва в Україні, що потребують сьогодні подальшого поглибленого вивчення.

Метою статті є теоретичний аналіз та оцінка європейського досвіду організації та розвитку моделі адміністративно-територіального устрою, з'ясування трансформації цього досвіду у суспільно-правове поле України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Проблема адміністративно-територіального устрою є точкою перетину — фокусом надскладної і значною мірою драматичної історії — еволюції соціального життя європейської людини. Йдеться про те, що у традиціях європейської філософської думки має назву просвітництва — спроба систематичного зорганізування соціобуття на засадах розуму і самостійного мислення, дистанціювання від традицій та авторитетів, повага до свободи і позитивне ставлення до розумного розв'язання проблем. Класичне визначення цього проекту належить І. Канту, який писав про те, що ... "просвіта є виходом людини зі стану незрілості, відповідальність за яку несе вона сама" [7]. Ідеї Просвітництва плідно втілювались у численні сфери соціобуття:

— природознавства, у якому постає канон істинного знання та системи знань, форм пізнавальної діяльності, більш відомий сьогодні як наука, з позиції якої ми, власне, і намагаємось аналізувати і теоретизувати проблеми сьогодення;

— суспільства, у якому економічне піднесення буржуазії знаходить теоретичне обґрунтування у лібералізмі. В формі економічної теорії він обґрунтовує та імперативно вимагає свободи ремесел і торгівлі, а як філософська теорія обґрунтовує права індивіда на протигагу державі та співгромадянам; у правовій площині він породжує фундаментальні декларації прав та громадянських свобод людини (Англія — Habeas-Corpus (1697 р.); Декларація прав (1689 р.), США — "Вірґінський Білль про права" (1776р.);

— державного будівництва, підвалинами якого стають такі фундаментальні принципи, як: теорія договору (між народом і урядом щодо здійснення влади); суверенітету народу (належність влади у державі народу); розподілу влади на різні взаємоконтрольовані гілки; демократичної участі громадян в управлінні державними справами тощо.

Втілення цих основоположних ідей у країнах Європи відбулося у XVIII—XX ст. Набутий за цей період досвід сьогодні є для України модельним взірцем, а для інтелектуальної еліти Європи становить об'єкт напруженої та критичної рефлексії у парадигмальних рамках Критичної теорії, більш відомої як Франкфуртська школа (Макс Хорхаймер, Теодор В. Адорно, Герберт Маркузе); представників комунікативної практичної філософії (Апель К.-О., Габермас Ю., Гьосле В.) які з критично-дискурсивного боку обґрунтовують модернову комунікативну теорію суспільства та функціонування моральних належностей у таких сферах, як: політика, етика, господарство та ін. Принаймні у соціобутті, на думку Ю. Габермаса, явно простежується роз-

мивання смислової єдності онтологічного шерегу понять "людина — життєвий світ — суспільство — держава", їх все більше відчуження — диференціація — конфліктність. Сама ж людина з її приватно-інтимним життєвим світом стає об'єктом інтервенцій чи то суспільства із його примусовим вишколом — соціалізацією, чи то держави з не менш примусовим впливом ідеології, політики, права. Ще більш радикально-критичним є погляд на стан речей сучасного німецького філософа П. Слотердайка. У його праці "Критика цинічного розуму" [11] масив європейського історичного досвіду Просвітництва піддано критиці саме під впливом ідей І. Канта та втілено як розвінчання фундаментальних засад і декларацій. Першою серед них — є засади раціональності, гранично сформульовані ще на старті просвітницького проекту Ф. Беконом як гасло "Знання — це сила". П. Слотердаjk викриває трансмутацію цього гасла у новий формат — "Знання є влада", а його зрелізування у XX ст. позначає як морально-політичну драму та "... кінець віри у виховання, кінець європейської схоластики" [11, с. 8].

Виносячи у заголовок наукового дослідження назву — "уроки для України" відмітимо цю частину як урок-настанову на критичне, нефітишизоване ставлення до європейського досвіду.

Формування ефективно-діючої системи адміністративно-територіального устрою є складним та довготривалим процесом. Адміністративно-територіальний устрій є цілісною та впорядкованою системою, зміст якої визначається принципами політико-правового режиму держави та втілюється у певну адміністративно-територіальну організацію соціобуття країни.

Адміністративно-територіальний устрій держави — результат свідомого правотворення, ефективного і дієвого державного правового режиму, соціальний ефект якого — похідна від адекватності відображення в ньому об'єктивно існуючих закономірностей розвитку соціально-економічних та соціокультурних умов життєдіяльності населення певної територіальної одиниці. Структура адміністративно-територіальних одиниць — базова основа територіальної організація державної влади.

Розглядаючи проблеми організації та реформування адміністративно-територіального устрою, слід відмітити кілька важливих моментів. Перший назовемо умовно — "момент історичного часу". За історично-еволюційною ознакою О.Г. Кучабський [8] виокремлює три основних типи адміністративно-територіальних структур — поділ, устрій і організацію — та зазначає про те, що теорія державного управління не містить чіткого розуміння щодо цих понять. Якщо сприйняти аргументи автора, то адміністративно-територіальний поділ є першим еволюційним типом адміністративно-територіальних структур та інструментом централізованої моделі територіального управління; устрій — система розподілу владних повноважень; організація — варіант гармонізації єдності територіальних форм управлінської складової суспільної життєдіяльності. Відтак, маємо певний історично-часовий вектор еволюції форм державного управління.

Адміністративно-територіальна реформа в Україні в такому разі постає спробою зайти у цей часо-

вий простір спочатку та за короткий час (революційно) опанувати еволюційно-складні форми організації соціуму, а вони, власне, такими і є, якщо за взірць беремо європейський досвід. Сучасне європейське суспільство є системою модерною, раціональною, висококомплектною, складноінтегрованою і достатньою мірою проблематичною настільки, що дає змогу представникам вищезгаданої Критичної теорії (Ю. Габермас) стверджувати про те, що "раціоналізація життєвого світу уможливує такий тип системної інтеграції, який суперечить інтегративним принципам, засадничим взаєморозумінням і за певних умов, у свою чергу, має зворотній дезінтегруючий вплив на життєвий світ" [4].

Історично-часова колізійність для України полягає у тому, що, з одного боку, існує нагальна потреба тотальної суспільної модернізації, а з іншого — на це неможливо відвести достатньо часу для еволюційного формування організаційно-зрілих структур соціуму суспільства.

Другий момент позначимо як "парадигмальний". Науковий дискурс щодо проблеми визначення сутності місцевого самоврядування, пошук моделі адміністративно-територіального устрою для України як правило точиться довкола двох категорій — "держава" і "грумада". Розгорнутий у систему наукових аргументів він набуває характеру полеміки державницької та громадівської точок зору або державницької та громадівської теорії. Предмет суперечки — первинний суб'єкт місцевого самоврядування — громада та влада, яка мислиться як державна і складова державно-владного механізму. За лаштунками суто наукової дискусії насправді маємо світоглядний конфлікт, або науковою мовою — парадигмальний, якщо за Т. Куном тлумачити парадигму як набір переконань, цінностей і технік, які поділяють члени даного наукового співтовариства [3]. Послугуючись цілком демократичною риторикою світоглядні наукові конкуренти або переконують в архаїчності терміна "грумада", витлумаченому ними у традиційно-родовому значенні, або розмірковують про загрози державницького тоталітаризму, або мислять термінами компромісної можливості віднайти власний український шлях поєднання цих точок зору (симбіозу за В.М. Олуйко) у межах теорії суспільного та господарського самоврядування. Аргументи європейського досвіду у цьому диспуті однаковою мірою задіяні та переконливо застосовані, що, власне, підтверджує думку С. Грофа про те, що "парадигми завжди доречно розглядати тільки як моделі, а не як описи реальності. Нова парадигма рідко сприймається легко, оскільки це залежить від різних факторів емоційної, політичної і адміністративної сфер, а не є просто справою логічного доказу" [3, с. 109]. Яка саме з парадигм набуде статусу "нової", чий саме опис реальності буде прийнято політико-правовими інститутами за модель адміністративно-територіальної реформи та зреалізовано, наскільки це буде поєвропейськи чи палліативно по-українськи — питання, відповіді на які Україна має знайти за короткий проміжок історичного часу.

Отже, урок для України, який маємо змогу зробити, посилаючись на наведені аргументи, полягає у тому, що:

— теоретично ситуацію раціонального осмислення проблем адміністративно-територіального устрою, адміністративно-територіального реформування, територіального розподілу влади та ін. за каноном європейської інтелектуальної думки можна визначити або як "допарадигмальну", або як "парадигмально-конфліктну";

— українська наукова думка значною мірою розвивається шляхом так званої "нормальної" (Т.Кун) науки, значною мірою ціннісно-зорієнтованою на архетипи державницько-владної моделі, а чисте наукове мислення заміщується на політико-ідеологічних впливах;

— брак часу, відведеного на реформування, інші ресурсні дефіцити, загроза глобального світопорядку вмотивовують перехід теоретизування із стану "нормальної" науки у стан "екстраординарної", який, власне, як стан наукової революції є майже єдиною можливим засобом прискорення плину часу.

З метою детальнішого вивчення питання звернемося до досвіду організації адміністративно-територіального устрою деяких зарубіжних країн. Адміністративно-територіальний устрій Російської Федерації засновано на засадах федералізму, що закріплено у Конституції країни та є поєднанням принципів:

— централізму як певного спрямування державного управління на встановлення цивілізованих взаємин центру та суб'єктів федерації;

— місцевого самоврядування та самоорганізації території;

— відповідність територіальних одиниць системі розселення населення;

— багаторівневість територіальної організації;

— відповідність стану та умовам економічного розвитку території;

— врахування природно-географічних умов території, соціокультурних особливостей населення — національного складу, культурних та побутових практик.

Вважається, що у таких спосіб мінімізуються ризики територіальної роздробленості, а адміністративно-територіальні одиниці матимуть змогу розвивати міжтериторіальні зв'язки, взаємодіяти із іншими суб'єктами федерації та підтримувати власний рівень дієздатності та адміністративної автономності.

Федеративний адміністративно-територіальний устрій притаманний і іншим країнам, таким як Німеччина. Як держава, Німеччина складається із земель, які, в свою чергу, поділяються на округи, округи — на райони і міста, райони — на общини. Першочергово такий уклад адміністративно-територіальних одиниць передбачає виключення зайвої концентрації влади, адже розподіл компетенцій означає і розподіл влади. Організація адміністративно-територіальних одиниць регламентується конституціями земель. В усіх адміністративно-територіальних одиницях, окрім округів, існують представницькі органи, які обираються громадянами на термін від чотирьох (Гессен) до шести (Баварія) років. Схеми управління у структурних одиницях подібні. Для нагляду за законами та актами уряду призначається урядовий президент. Працюють голови адміністрацій та муніципальні збори. Усі конституції територіальних оди-

ниць приведено у відповідність з принципами соціально-демократичної та правової держави і не суперечать загальним приписам Основного Закону. Особливу увагу у Конституції Німеччини приділено не стільки виокремленню адміністративно-територіальних одиниць, скільки розподіленню компетенцій між федераціями та землями, причому компетенцію розмежовано відповідно до чинного законодавства, існуючої системи виконавчої влади та національної фінансової системи [1]. В юридичній німецькій літературі розкрито німецьку державу як кооперативну федерацію, оскільки має місце інституційне оформлення співробітництва федерацій та земель, а також земель між собою.

Адміністративно-територіальний устрій формується протягом тривалого часу. В основі цього процесу лежать зазвичай економічні, політичні, соціальні та інші фактори, обов'язково враховується фактичне розселення громадян на конкретній території. В прямому значенні це поняття слід застосовувати лише до унітарних держав, бо для федерацій первинним є федеративний устрій. В останньому випадку, власне, територіальний розподіл притаманний суб'єктам федерації — штатам, провінціям, землям [1]. Тобто це поняття вказує на характер та особливості взаємовідносин держави з її складовими частинами.

Заглиблюючись у суть цього твердження бачимо, що кожна територіальна одиниця є частиною цілої структурованої території, тобто держави. Територіальна одиниця — фундамент для організації діяльності державних та місцевих органів. Жодна територіальна одиниця не наділяється політичною самостійністю, вона створюється, розвивається та функціонує у системі всієї держави та спрямована на те, щоб забезпечувати законодавчий контроль та нагляд за реалізацією та дотриманням загальнодержавних приписів. Адміністративно-територіальний устрій як певна організація структурних територіальних одиниць передбачає налагодження та підтримання взаємовідносин між центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Тому стверджувати, що адміністративно-територіальна одиниця властива винятково унітарним державам, помилковою, адже тоді виникає правовий парадокс у вигляді того, що кожне територіальне утворення Німеччини або Російської Федерації може не тільки мати політичну самостійність, але й предствляти власні інтереси на міжнародному рівні. Конституційне протиріччя між державою та її структурною федеративною одиницею теж не викликало б здивувань. Хоча деякі розбіжності між сферами правового регулювання можуть мати місце, як це, наприклад, властиво Сполученим Штатам Америки [1]. Але знову ж таки тут слід врахувати той факт, що у США сформувалася континентальна правова система, яка не має жодного відношення до європейської системи адміністративно-територіального устрою. Тому адміністративно-територіальною одиницею вважатимемо частину єдиної цілісної території держави, яка є просторовою основою для організації та діяльності органів державної влади на місцях.

Французька республіка є державою унітарною, її складові частини не є ні окремими державами, ні державними утвореннями. До 80-х років минулого століття

адміністративно-територіальна структура Франції та організація її управління на місцях провадилась на основі тих моделей, які були створені у роки Французької революції та правління Наполеона [5]. Конституція Франції [5] визначає, що територіальними одиницями Республіки є комуни, департаменти, заморські території, які вільно управляються виборчими радами за умов дотримання національного законодавства. Організація адміністративно-територіальних одиниць здійснюється шляхом делегування повноважень від вищих ланок до нижчих. Нижчою ланкою є комуна, об'єднання кількох комун утворює кантон, який введений для зручності управління державними справами. Комуни можуть бути об'єднані в округи або департаменти. Найбільша адміністративна одиниця Франції — регіон. Процес поділу держави на регіони фактично відбувся тільки у 1982 р., хоча початок цього процесу припадає на 1961 р. Тобто французька система державного управління функціонує у форматі трьох різновидів адміністративно-територіальних одиниць: комун, департаментів, регіонів [5].

Муніципальні інститути Польщі також мають довготривалу історію становлення. З історичного минулого Польща винесла та зберегла сталі традиції самоврядності, елементи системи місцевого самоврядування та їх назву. Оксамитова революція кінця 80-х років ХХ ст. та вихід країни з під впливу радянської політичної та економічної систем поставили на порядок денний питання адміністративно-територіальної реформи (1990—2000 рр.) та впровадження такої моделі адміністративно-територіального устрою, яка відповідала б соціокультурним реаліям країни та її європейським прагненням. Саме тому у 1990 р. Польща приймає Устав "Про місцеве самоврядування", чим відновлює низовий рівень місцевого самоврядування — гміну. Сама ж адміністративно-територіальна реформа відбувалась у форматі муніципальної реформи та піддала трансформації проблеми територіального управління і подальшого становлення місцевого самоврядування із додержанням принципу децентралізації влади центрального уряду. Системність, послідовність та програмованість кроків реформування досить швидко дали позитивні результати. Базовий рівень територіального управління — гміна — стає інтегрованою територіальною одиницею, включно з громадами великих сіл, містечок та міст, що функціонує за європейськими комунальними стандартами низового рівня місцевого самоврядування та користується правом юридичної особи, самоврядного у власних діях (Устав "Про самоврядування гмін", "Про доходи гмін та засади їх субвенціонування"), захищеного у судовому порядку.

Саме розв'язання проблем дієздатності та повнофункціональності базового рівня самоврядування дозволили Польщі з 1994 р. провести розбудову наступних рівнів трирівневої системи місцевого самоврядування та паралельно стандартизувати політику держави щодо соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо.

Територіальні утворення, наступні після гмін, — повіти та воєводства — сформовано за європейським стандартом територіального утворення, яке відповідає поняттю "регіон". Так повіти охоплюють межами влас-

ної компетентності ті завдання територіального управління, які перевищують можливості та компетенцію гмін, але компліментарні щодо них. Воєводства у цій системі — це той орган управління, який не надає послуг населенню, а лише регламентує стратегію розвитку нижчих рівнів управління (гмін та повітів). Власне, зосередженість його на стратегічних проблемах формує основні завдання функціонування воєводства — забезпечення конкурентоздатності та інноваційності місцевої економіки, розвиток підприємницької ініціативи, розвиток культури та освіти, громадянський вишкіл та ін.

Таке розмежування повноважень окремих рівнів цілісної системи місцевого самоврядування зменшує навантаження на центральний уряд, який в управлінні територіями залишає за собою контрольно-наглядові функції, а основний ресурс спрямовує на проблеми національно-державного розвитку. На рівні гмін та повітів немає органів державного управління, а на рівні воєводств — воєвода є представником центральної виконавчої влади в регіоні призначений президентом країни. Він, власне, і зrealізовує зазначені контрольно-наглядові функції держави за діяльністю органів місцевого самоврядування.

Підсумовуючи, відмітимо, ще один урок для України — певний історичний час та історичний шанс може бути зrealізовано шляхом історичної (в сенсі вагомості для країни) ініціативи та солідарної дії окремих осіб, авангардних груп суспільства — еліт з осмислення та переосмислення набутого досвіду соціобуття (власного та інших країн) задля вільного та відповідального життєздійснення. Власне, це і є те, що Михайло Максимович називав "боротьбою духу з долею".

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На основі проведеного аналізу зарубіжного досвіду організації адміністративно-територіального устрою можемо зробити наступні висновки.

Адміністративно-територіальна організація України як частина модернізаційного проекту країни має спиратися на раціонально осмислений європейський досвід системної суспільної трансформації на принципах законності, самоврядування, ринкової економіки та соціальної справедливості, маючи за пріоритет демократичний розвиток суспільства.

Логіка функціонування механізму ефективної системи державного управління адекватно зrealізовує суспільне спрямування на саморегулювання, самоудосконалення, самоорганізацію та самоврядування шляхом:

— децентралізації, як оптимальної моделі взаємовідносин центру та територій;

— підвищення стану дієздатності територіальних субсистем;

— розвитку місцевого самоврядування як оптимальної моделі поєднання принципу децентралізації із дієздатною територіальною субсистемою;

— продуктивного адміністративно-територіального розмежування та адміністративно-територіального устрою, конфігурація якого у форматі окремої адміністративно-територіальної одиниці утверджує територіальне самоврядування дієздатних громад.

Компаративістика в процесі реформування адміністративно-територіального устрою є потужним засобом організації мислєдїяльності — методологічної та теоретичної роботи з раціоналізації зарубіжного соціокультурного досвіду системної трансформації соціосистем та перенесення його позитивних здобутків на вітчизняну практику державного управління. У процесі такої теоретичної роботи сама компаративістика формується як самостійна сфера наукового знання у сукупності наук про державне управління. Перспективними у цьому плані є подальше теоретичне осмислення:

— політико-правових засад європейської політики регіонального розвитку;

— державної, міждержавної та загальноєвропейської практики регіональної співпраці, розвитку міжнародних регіональних інтеграційних процесів, транскордонна співпраця тощо;

— процес формування та трансформування політичних та функціональних моделей місцевого самоврядування, системи муніципального менеджменту;

— європейська політика реформування адміністративно-територіального устрою, розвиток моделей територіальної організації влади.

Подальшими напрямками наукових досліджень можуть бути питання актуалізації нормативно-правового забезпечення функціонування територіальних громад, аналіз проблем та визначення напрямів реформування адміністративно-територіального устрою України, враховуючи європейські стандарти.

Література:

1. Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран. — М.: Просвещение, 2003. — 386 с.

2. Грегорио А. Конституционные реформы в Италии: продолжение дебатов / А. Грегорио // Право и политика. — 2000. — №2 — С. 56—62.

3. Гроф С. Структура научных революций // Психология і суспільство. — 2010. — №2. — С. 105—112.

4. Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія: підручник. — К.: Лібра, 1999. — 488 с.

5. Керимов А.Д. О своеобразии государственной системы современной Франции / А.Д. Керимов // Государство и право. — 2001. — №1. — С. 50—55.

6. Конституція України. Офіційне видання. — К.: Міністерство юстиції України, 2010. — 140 с.

7. Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф. Філософія: dtv-atlas: пер. з 10-го нім. вид. — К.: Знання-Прес, 2002. — 207 с.

8. Кучабський О.Г. Адміністративно-територіальна організація України: Теорія, методологія, механізми становлення: монографія / О. Кучабський. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. — 316 с.

9. Основи місцевого самоврядування: Науково-практичний посібник / авт. кол. за заг. ред. В.М. Олуйка. — Хмельницький: ЦППК, 2008. — 730 с.

10. Павлюк А.П. Реформування адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реалізації / А.П. Павлюк // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №1 (2). — С. 159—164.

11. Слотердайт П. Критика цинічного розуму: пер. з нім. — К.: Тандем, 2002. — 544 с.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2011 р.